

*О. Гальчук, д-р філол. наук, проф.,
Гуманітарний інститут Київського університету
імені Бориса Грінченка*

ДІОГЕН І РОБІНЗОН КРУЗО В ШЕВЧЕНКОВІЙ ПАРАДИГМІ ІДЕАЛЬНИХ ГЕРОЇВ

Парадигма ідеальних героїв у творчості Т. Шевченка представлена образами реальних, міфічних і літературних персонажів. Репрезентація образної парадигми відбувається і вербально, і зорово-живописно. Особливо символічними видаються образи Діогена, який асоціюється з античною філософською думкою, і Робінзона Крузо – уособленням позитивного ідеалу доби Просвітництва. Виходячи з авторської концепції людини та контексту створення серій 1856 року, серед яких "Діоген" і "Робінзон Крузо", доходимо висновку, що в мистецькому доробку Т. Шевченка ці образи об'єднані семою "мыслитель, що пізнає світ, шукаючи в ньому Людину". В інтерпретації Т. Шевченка-художника образи Діогена і Робінзона Крузо – це приклади творчої рецепції прецедентних образів з уписуванням їх у філософський контекст, приклади художньої трансформації образів світової культури суголосно з національною проблематикою.

Ключові слова: рецепція, інтерпретація, прецедентний образ, концепція людини, парадигма образів.

Образ Діогена Синопського – одного із найяскравіших мислителів античності, творця кіничної парадигми, яка справила вплив на різноманітні світоглядні концепції наступних епох, – набув, проживаючи своє життя у "великому історичному часі" (М. Бахтін), статусу не так реально-історичного, як міфічного персонажа. Створений багатьма істориками і філософами міф про Діогена [див. : 6] приваблював митців семами, які давали можливість увиразнити комплекс мотивів: філософ і натовп, філософ і влада, взаємини цивілізації і природи, пошуки внутрішньої гармонії і зневага до побутового комфорту, необмежена свобода як життєвий ідеал тощо. Так само і образ Робінзона Крузо, дітища Д. Дефо, що постав на основі художнього осмислення фактів із життя Олександра Селкірка, з початком свого літературного буття перетворився на одну з ключових міфологем Просвітництва – втілення локківської парадигми [12, 271], а сам роман Д.Дефо став моделлю для багатьох жанрових утворень просвітницького реалізму.

У художньому світі Тараса Шевченка Діоген і Робінзон, такі віддалені в часі та просторі, опинились в одному символічному ряді, а точніше – в серії "Телемах – Діоген", створеній 1856 року в Новопетровському укріпленні, а потім надісланий М.Щепкіну для розіграшу в лотерею. Серія складається з десяти серій на сюжети, що, власне, не виходять за межі тогочасних академічних студій. Це

переважно античні ("Телемах на острові Каліпсо", "Мілон Кротонський", "Нарцис і німфа Ехо", "Умираючий гладіатор", "Діоген") та євангельські ("Благословіння дітей", "Святий Себастьян", "Самарянка") історії. Є в серії і сепія з сюжетом реалістично-побутового характеру ("Киргизка") та авторська рефлексія історії Робінзона Крузо ("Робінзон Крузо").

Мета дослідження – з'ясувати роль прецедентних образів, а саме реально-історичного Діогена й літературного Робінзона Крузо – в парадигмі ідеальних героїв Тараса Шевченка; окреслити зв'язок з авторською концепцією людини; мотивувати не випадковість їхньої "співприсутності" в серії "Телемах – Діоген".

Інтроспективну (за Лесею Генералюк) серію сепій "Телемах – Діоген" разом з іншими, написаними на заслання творами Шевченка-художника, аналізували свого часу Л. Большаков, Г. Паламарчук. Окремі із сепій стали об'єктами студій, присвячених аналізу вічних образів у малярській спадщині Кобзаря (О. Пасічник), вияву ознак класицизму і романтизму в українському мистецтві та означенні творчості Шевченка в контексті європейської художньої культури (В. Овсійчук), дослідженню античної (М. Майстренко) та християнської (Н. Наумова, В. Гордійченко) тематики в Шевченковій образотворчій спадщині. Проблеми образного мислення Шевченка, взаємозв'язок його малярської і поетичної творчості, зокрема на матеріалі серії "Телемах – Діоген" та її окремих творів, розглядалися І. Дзюбою [7], Я. Галайчуком [2], М. Скибою [10], І. Мойсеївим [8] і чи не найповніше – Лесею Генералюк [3]. Проте такий аспект, як (со)творення Т. Шевченком на основі інтерпретації образів Діогена і Робінзона власного міфу про цілісну (ідеальну) людину, в'рунтованого на синтезі романтичної й просвітницької концепцій і шляхом акцентування на екзистенційній проблематиці, окремо не досліджувався, що й визначає *актуальність* запропонованої спроби.

Основні положення нашого дослідження: екзистенційна проблематика – об'єднавчий первінь сюжетів серії "Телемах – Діоген"; твори серії позначені інтертекстуальністю як експліцитною, так й імпліцитною і водночас є зразком авторської міфотворчості на ґрунті різних культурних кодів, тексту власного життя та "аури часу"; серія сепій як візуалізація категорій і понять Шевченкової концепції людини, що, своєю чергою, зумовлює зміщення акцентів в інтерпретації автором таких прецедентних образів світової культури, як Діоген та Робінзон Крузо, і набуття ними рис філософом.

Як відомо, філософи екзистенціалізму, прагнучи збагнути причини трагічної невлаштованості людського життя, висували на передній план категорії страху, відчаю, страждання, самотності, смерті. Щодо Шевченкових творів серії "Телемах – Діоген", то ці поняття тією чи іншою мірою структурують характеристику майже

всіх її персонажів, а для окремих є визначальними. Так, відчуженими від свого звичного середовища є син Одиссея, що в пошуках батька потрапив на острів німфи ("Телемах на острові Каліпсо"); у лісі, наодинці з лютими звірами, опиняється атлет Мілон ("Мілон Кротонський"); одинокий через свої релігійні переконання командир преторіанців Себастьян ("Святий Себастьян"); кинутий на поталу жорстокої юрбі глядачів гладіатор ("Умираючий гладіатор"). Прагнуть самотності самозакоханий (чи самодостатній?) Нарцис ("Нарцис і німфа Ехо") і бунтівний Діоген ("Діоген"). Урешті-решт, на довгі роки поодаль від людської цивілізації опиняється Робінзон ("Робінзон Крузо"). Тож Я. Галайчук, а за ним і М.Скиба, цілком слушно називають серію "Телемах – Діоген" "сюітою самотності" [2; 10], де представлено широкий діапазон тлумачень цієї ситуації, стану, настрою, самовідчуття.

У Шевченковій серії запропоновано різні "лики" самотності – фізична або моральна, самотність як передостанній етап людського буття, за яким смерть (на порозі смерті Мілон, Нарцис, Себастьян, гладіатор), і самотність як етап ініціації. Останній варіант – самотність як випробування і крок до усвідомлення істинності речей (щось на кшталт джойсівської "епіфанії", "освянення") – пов'язаний із проблемою вибору. Тут формується ще одна типова для творів екзистенціалістської проблематики ситуація межі, де від зробленого кроку залежатиме, чи пройде герой ініціацію. При цьому перехід на новий духовний рівень у сенсі досягнення істини зазвичай драматичний, а нерідко й трагічний. Втрата, ще більше відчуження, поразка в чуттєвій сфері, смерть збігаються в одній кульмінаційній точці з усвідомленням персонажем єдино можливого вибору, здійсненого ним. Так, між коханням і синівським почуттями обирає Телемах, піднімаючись у такий спосіб до класицистичного ідеального героя, який між особистим (чуттєвим) і суспільним (обов'язком) робить вибір на користь останнього. Трагедією обертається прагнення Нарциса вивчати себе, зневаживши кохання німфи як знак навколишнього світу. За приналежність до християн, тобто за вибір віри, страчений Себастьян. Служачи для розваги натовпу, приречений на смерть гладіатор. Намагаючись обдурити старість, гине від пазурів диких звірів колись славетний атлет Мілон, який марно спробував голіруч розірвати пень, залишений лісорубами.

Винятками, тобто тими, хто разом зі зробленим вибором піднімаються над смертю, стають у Т.Шевченка, по-перше, персонажі, позначені гендерним принципом, по-друге, ті, щонайповніше втілюють ключові позиції його світогляду. У першому випадку це жінки – персонажі сепій на євангельські сюжети, де ініціація відбувається через "диво" зустрічі з Ісусом ("Самарянка") або "диво" материнства ("Благословіння дітей"). Вибір жіночих

образів як "візуальної репрезентації Аніми" [3, 38] відповідає традиційному тлумаченню Шевченком ролі жінки-берегині, жінки-страдниці, матері-України в його творчості. З усієї серії саме їхні обличчя осяяні спокоєм, тихою радістю, щастям, ніби на підтвердження Шевченкової думки про те, що *"много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты – это оживленное счастьем лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю"* [14, 147].

У другому випадку – це шлях ініціації Робінзона і Діогена. Тут Т. Шевченко розрізняє вимушену самотність як трагічну ізоляцію від соціуму через фатальні обставини, але таку, що піднімає героя на якісно новий рівень само- і світосприйняття ("Робінзон Крузо"). І самотність добровільну як свідомий виклик, бунт, але також трагічну для індивіда, який її обрав ("Діоген"). Обидва варіанти, хай і порізному, унаочнюють, на нашу думку, розщеплення Т. Шевченком "самотності" на самоту й усамітнення (про трагічність першої і необхідність другої заради збереження власної індивідуальності писав у своїх есеях про Шевченків світ ідей та образів Л. Ушкалов [11, 429–432]). Переживання самотності / усамітнення і, що найважливіше, пошуки Людини, якими воно супроводжується, постають у Шевченковій інтерпретації як обов'язковий етап до свободи і розкутості духу, без яких неможливий ідеальний герой.

Саме розкутість духу і свобода є ключовими позиціями Шевченкового світогляду, підґрунтям його антропології, у якій виразні перегуки зі сковородинівською "внутрішньою людиною" та шляхами її вдосконалення, одним із яких є усамітнення. Звести свої життєві вимоги до мінімуму і при цьому не відмовитися від насиченого духовного життя – такі настанови Сковороди цілком в дусі філософа Діогена. Невипадково в повісті "Близнець" Т. Шевченко називав українського мандрівного філософа *"цей Діоген наших днів"*. Саме Діоген, розвиваючи принципи моральної філософії Сократа, сформулював "ідеал кінчного життя" [див. : 9]. У ньому поєдналися такі основні елементи філософії кініків, як проповідь безмежної духовної свободи окремого індивіда, демонстративна зневага всіх звичаїв і загальноприйнятих норм життя, відмова від задоволень, багатства, влади, нехтування славою, знатністю, успіхом. Античний філософ пов'язав своє уявлення про ідеальне буття з поняттями свободи, аскези та автаркії: істинне щастя полягає в цілковитій свободі, а вільний лише той, хто вільний від більшості потреб. Засобом для досягнення свободи є зусилля, важка праця, означена Діогеном як "аскеза". Метою життя він вважав досягнення стану "автаркії" – самодостатності. Шевченкова оцінка такої філософії візуалізована в

"Діогені". Його фінальне місце в серії сепій більш ніж промовисте й символічне. Так, на нашу думку, Т. Шевченком означена кульмінація хресного шляху його персонажів, кожен із яких намагався наблизитись до ідеалу у свій спосіб. І лише Діогенові, мудрецю-аскету, який відмовився від будь-якої власності і навіть якийсь час жив у піфосі – великій глиняній посудині з-під вина (у Т. Шевченка – бочці) – вдалося віднайти найкоротшу путь до доброчесності. Тобто наблизитись до автаркії, коли людина осягає суєтність зовнішнього світу і сенсом її існування стає спокій власної душі.

Коли, за Я. Галайчуком, у малюнках із образами самотніх і приречених міфологічних героїв асоціативно відтворено подібні стани стражденої поетової душі [2, 80], то в образах Діогена і Робінзона Крузо втілено й стан просвітлення, до якого приходять герої через пережиті страждання. Мимоволі примірявши на себе за роки заслання діогенівський спосіб життя, Шевченко побачив у ньому і вищу мудрість віднайдена божественного. Так текст власного життя поета доповнює і корегує текст культури, знаками якого є прецедентні образи, та визначає специфіку "Діогена": контури матеріального (речового) світу філософа окреслені отвором бочки, який більше нагадує вхід до печери (характерно, що таке ж обмеження простору стінами печери і в сепії "Телемах на острові Каліпсо", під склепінням печери зображений Робінзон, ареною обмежений світ героя в "Умираючому гладіаторі"), а світ природи зводиться до жука-рогача, на якого вказує Діоген, можливо, захоплюючись його невивагливістю. Зі світу символів на картині – сова Афіни, уособлення мудрості, та свічка. Так Шевченко перетворив ліхтар, з яким, за легендою, Діоген блукав удень вулицями Афін у пошуках Людини, в улюблений і невід'ємний атрибут майже всіх автопортретів. На сепії Діоген прикриває вогонь свічки рукою, спрямовуючи світло на себе, тобто шукаючи Людину в собі. Обличчя філософа осяяне тим самим світлом тихої радості, що й обличчя самарянки (сепія "Самарянка"), яка, відкривши серце для віри, віднайшла в собі божественне, свою Самість. Те ж саме відбувається і з Шевченковим Діогеном, який спрямовує пошуки Людини на пізнання себе.

Діогенівський ідеал пізнання себе, своєї неповторної особистості був виражений у фразі "Шукаю людину!", яка стала девізом усіх кініків. Цей ідеал надихав мислителів наступних епох, а в філософів екзистенціалізму він нерозривний з тлумаченням свободи. Як найвища моральна цінність свобода мислиться екзистенціалістами не в соціально-політичному, а як притаманна природі людини потреба самовираження особистості: бунт – це не революційне перетворення суспільства, а повстання проти долі, моральний бунт проти Його Величності абсурду. Адже єдине, чим володіє людина, – це її внутрішній світ, право вибору, свобода

волі. Натомість у Шевченка важливим складником є віра, віднайдення Бога. У цьому сенсі своєрідним двійником Діогена, вважаємо, виступає у серії сепій Робінзон.

Роман Д. Дефо "Пригоди Робінзона Крузо" сміливо можна назвати бестселером просвітницької літератури. Його герой став базовою моделлю політичних, економічних і гносеологічних уявлень доби Просвітництва. Не згас читацький інтерес до цього твору і в XIX ст. Тож Шевченко не лише добре знав цей твір, а й подарував його французький переклад племінниці Прісі, дочці брата Варфоломія, порадивши зробити його частиною її власної лектури [13, 189]. Згадував Шевченко роман Д. Дефо і в повісті "Художник". С.Гетьман, досліджуючи Шевченкову прозу, припускає, що в романі письменника приваблювали органічне поєднання авантюрного начала з документальністю, традицій мемуарного жанру з рисами філософської притчі, а також виразний дидактизм, які певною мірою виявляються і в його повістях [3, 9]. Сепія "Робінзон Крузо", на нашу думку, свідчить про надзвичайно глибоке прочитання Шевченком образу головного героя твору англійського письменника і виокремлення в ньому сем, які споріднюються його з авторовим сприйняттям Діогена.

На малюнку Т. Шевченка Робінзон майже в тій самій позі, що й Діоген, але за бочку йому править печера, що ледь видніється у густих хащах. З предметів людської цивілізації перед ним чи не найцінніший – книга. Герой зображений замисленим, у ту мить, коли його погляд спрямований не на текст, а всередину себе. Знаючи, за текстом роману, що з-поміж урятованих Робінзоном з корабля речей єдиною книгою була Біблія, припускаємо, що цей епізод міг би стати ілюстрацією до філософського змісту твору Д. Дефо. Відомо, що окрім традиційного тлумачення Робінзона образом, у якому опоетизована історія багатовікової боротьби людства за існування й уславлена нездоланна сила людського характеру, сам автор роману в передмові вказує ще на одне розуміння свого героя як "справжнього розкаяного блудного сина" [5, 152]. Робінзон проходить шлях (ініціацію) від вельми неслухняного сина й людини, яку важко назвати істинно віруючою, через випробування самотністю і важкою щоденною працею (аскезою) до особистості, яка віднайшла себе, Бога, і любов до ближнього (автаркію). От тільки Робінзон, на відміну від Діогена, вчитувався в Біблію, щоб віднайти там Людину в собі. Посилення не-авантюрно-пригодницької, а радше такої, що перейшла з традиції агіографічної і дидактичної літератури, семи образу Робінзона як наведеного грішника сприймається цілком органічно. Такий образ конструється і в його прозі ("Варнак"), і в мистецькому доробку: паралельно з роботою над циклом сепій у 1856–1857 роках

Т. Шевченко працював і над серією "Притча про блудного сина", створивши 8 з 12-ти задуманих.

Коли в міфі про Діогена акцентовано на таких рисах, характерних для романтичної концепції героя, як бунт, відчуження, самотність серед натовпу, трагізм індивіда, який протиставляє себе масі, епатажність поведінки, то в Робінзоні увиразнені просвітницькі домінанти – природний розум, який допомагає героєві вижити, і природна релігійність, яка уможливорює самотійний, без посередництва церкви, пошук Бога. Тож можна погодись із висновком С. Гетьман щодо синкретичного характеру ідеального героя повістей Шевченка [3,17] (і ширше – пізньої творчості письменника), зумовленого синкретизмом художнього мислення автора. У такому образі поєднані риси позитивних героїв різних напрямів і різних літературних традицій. Аналогічний підхід оприявлені і в сепіях "Робінзон" і "Діоген", інтерпретація образів яких укорінена в авторську версію просвітницької концепції ідеальної людини в поєднанні з романтичною теорією героя.

Таким чином, серію "Телемах – Діоген" можна вважати не лише сютою самотності, а й сютою пошуків Людини, сютою становлення духу. Крім ідейної, мистецько-стилістична єдність серії виявляється в наявності елементів драматизації портретованих. У багатьох із них митець передає не лише, так би мовити зовнішній зміст образу, а й внутрішній – характер, психологічний стан у момент зображення, глибоку задуму, смуток, відчай, натхнення. Одним словом, як і автопортрети Т. Шевченка, вони вирізняються ускладненим психологізмом, а відтак це уможливорює припущення: образи сепій – маски автора, варіанти його автопортретів в історичному, міфологічному та реальному не-українському антуражі. При цьому образи Діогена і Робінзона Крузо, об'єднані семою "мислитель, що пізнає світ, шукаючи в ньому Людину", вписуються в авторську парадигму ідеальних героїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики* / М. М. Бахтин. – М. : Худ. литература, 1975. – 502 с.
2. Галайчук Я. Сюїта самотності (до питання про серію рисунків Т. Г. Шевченка "Телемах – Діоген") / Я. Галайчук // *Питання шевченкознавства*. – Вип. 2. – К., 1961. – С. 77–85.
3. Генералюк Л. Символіко-алегоричний концептуалізм Т. Шевченка: інтроспективна серія "Телемах – Діоген" / Леся Генералюк // *Студії мистецтвознавчі*. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – №1(25). – С. 31–50.
4. Гетьман С. В. Просвітницький ідеал людини та його образна інтерпретація у повістях Т. Шевченка : автореф. дис... на здоб. наук. ступ. канд. наук за спец. 10.01.01 – українська література / С. В. Гетьман. – К., 2003. – 20 с.
5. Дефо Д. *Життя й незвичайні та дивні пригоди Робінзона Крузо* / Д. Дефо. – К. : Дніпро, 1985.
6. Діоген / А. В. Вашкевич // *Новейший философский словарь* / Сост. Грицанов А. А. – Минск, 1998.
7. Дзюба І. Слава – світовий (універсальний) та Шевченків мотив / І. Дзюба // *Зарубіжна література*. – 1996. – 3 вересня.

8. Мойсеїв І. Космос Тараса Шевченка: поезія, проза, образотворчість. Культурологічне дослідження семантики і числокодів / І. Мойсеїв. – К. : УкрСіч, 2008. – 398 с.
9. Перевезенцев С. В. Диоген Синопский / С. В. Перевезенцев // Антология античной философии. – М. : Олма-Пресс, 2011. – 416 с.
10. Скиба М. Сюїта самотності / М. Скиба // Слово Просвіти. – 2002. – 13–19 вересня.
11. Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія : із досвіду самопізнання / Л.В. Ушкалов. – Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан, 2014. – 602 с.
12. Шалагінов Б.Б. Зарубіжна література : Від античності до початку XIX ст. : Іст.-естет. Нарис / Б.Б.Шалагінов. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 360 с.
13. Шевченківський словник : У 2-х т. – Т. 1. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1976. – 415 с.
14. Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 4. – К. : Наук. Думка, 2003. – 600 с.
15. Шевченко-художник : бібліографічний покажчик (1839–2012) : У 2-х т. / Упор. Н.І. Орлова, Л.І. Буряк, Б.Я. Короленко. – Т. 1. – К. : ДП НВЦ "Пріоритети", 2013. – 434 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Гальчук О.

Диоген и Робинзон в Шевченковской парадигме идеальных героев

Парадигма идеальных героев в творчестве Шевченко представлена образами реальных, мифических и литературных персонажей. Репрезентация образной парадигмы происходит и вербально, и зрительно-живописно. Особенно символическими выдаются образы Диогена, который ассоциируется с античной философской мыслью, и Робинзона Крузо – олицетворением положительного идеала эпохи Просвещения. Исходя из авторской концепции человека и контекста создания сепий 1856 года, к числу которых принадлежат "Диоген" и "Робинзон Крузо", приходим к заключению, что в художественном наследии Шевченко эти образы объединены семей "мыслитель, познает мир, ища в нем Человека". В интерпретации Шевченко-художника образы Диогена и Робинзона Крузо – это примеры творческой рецепции прецедентных образов с вписыванием их в философский контекст, примеры художественной трансформации образов мировой культуры созвучно с национальной проблематикой.

Ключевые слова: рецепция, интерпретация, прецедентный образ, концепция человека, парадигма образов

Halchuk O.

Diogenes and Robinson in Shevchenko's paradigm of the perfect hero

The paradigm of ideal protagonist in Shevchenko's oeuvre is presented by images of real, mythical and literary characters. The representation of images' paradigm happens both verbally and visually. The image of Diogenes, that associates with antique philosophical concept; and of Robinson Crusoe, the personification of positive ideal of the Enlightenment, seem to be especially symbolic. In Shevchenko's art works these images are connected by the seme "the thinker who searches a Human cognizing the world". In the interpretation of Shevchenko the artist the images of Diogenes and Robinson Crusoe are the examples of artistic reception of precedent images that are analyzed in the philosophical context; and the examples of art transformation of the world's culture's images correlative with national problematics.

Keywords: reception, interpretation, precedent, the concept of human paradigm images